

Suzana Leček
(Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonski Brod)

SLAVONSKI BROD I USPOSTAVA BANOVINE HRVATSKE 1939.

UDK 329(497.5 Slavonski Brod)"1939"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: siječanj 2005.

U članku je prikazana prijelomna 1939. godina u Slavonskom Brodu. Počela je pojačanim napetostima između HSS-a, koji je dobio izbore u prosincu 1938. i gradskog poglavarstva, kojeg su držali njegovi politički protivnici iz JRZ-a. Nakon uspostave Banovine Hrvatske konačno dolazi do promjena u gradskom rukovodstvu, ali i do prvih ozbiljnijih sukoba unutar heterogenog hrvatskog seljačkog pokreta predvođenog HSS-om.

Ključne riječi: Hrvatska seljačka stranka, Banovina Hrvatska, Hrvatska seljačka zaštita

1. Hrvatska seljačka stranka u Slavonskom Brodu do ljeta 1939.

Nastavak političkih sukoba

U novu 1939. godinu Slavonski Brod je ušao pod dojmom, a za neke i s posljedicama, nedavno održanih posljednjih međuratnih skupštinskih izbora (11.12.1938.). Hrvatska seljačka stranka (HSS) nadmoćno je pobijedila i u slavonskobrodskom kotaru, a njezin kandidat odvjetnik Filip Markotić potvrđen je za narodnog zastupnika. Iako je na tim izborima pritisak države (što je i preblag izraz za sva nasilja i zloupotrebe vlasti koje su se uobičajeno događale) bio primjetno manji, odmah je počelo kažnjavanje onih koji su dali svoj glas HSS-u. Naravno, duga ruka države bila je razmjerno nemoćna što se ticalo seljaka, ali zato su je osjetili «nevjerni» državni činovnici. Krug kažnjavanih nije se ograničio samo na njih (oni su i imali obvezu podupirati državnu listu, pa je bila izuzetna hrabrost i žrtva suprotstaviti se tome), nego je zahvatio i one koje nije smio – namještenike u privatnim poduzećima, čiji su vlasnici ili upravitelji od svojih radnika protuzakonito tražili da glasuju za kandidate koje su oni podupirali (a bili su to vladini izabranici). Otpuštanja, kao najdrastičnija kazna, kojom se prijetilo egzistencijama cijelih obitelji, započela su već u prosincu 1938., a nastavila se i u prvim mjesecima 1939. godine.¹

¹ Suzana Leček, «Djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Slavonskom Brodu i brodskom kotaru (1935.-1938.)», *Scrinia Slavonica* 4/2004., 333-339.

Krajem siječnja 1939. iz pošte su otpuštena tri poštara, jer su glasovali za Mačeka, a ravnatelj pošte Ljubivoj Todorović time se još i javno hvalio.² Iako je naknadno iz Beograda došla uredba da se radi izbora ne smije otpustiti zaposlenike i da već otpuštene treba vratiti na posao, to je ispravljeno samo kod državnih željeznica, ali nije u pošti, gimnaziji, gradskoj općini, a ni u Tvornici vagona (štoviše, tamo je otpušteno još 40 radnika i primljeno isto toliko «Stojadinovičevaca»). Za val progona HSS-ova su glasila optuživala gradonačelnika Emanuela Kovačića (kojeg je podržavao, kako se u njima pisalo, «visoki funkcioner sa Sušaka»)³ Na ponovljenu intervenciju iz Beograda početkom ožujka 1939. vraćen je samo manji broj otpuštenih radnika, ali više nisu dobili stalan posao nego nadničarski. Krajem ožujka 1939. posebno je spomenuto da na svoj posao još nije vraćen gimnazijski profesor Ivan Hirschl.⁴

Prema vojnim izvješćima (koja treba uzeti s određenom ogralom, jer su njihovi sastavljači voljeli vidjeti neprijatelja i gdje ga nije bilo) HSS je u siječnju 1939. počeo otvorenije uzvraćati udarce. Naveli su da se služio prijetnjama, napadima i bojkotom. Tako je u Garčinu seljaku N. Kreberu zapaljena kukuruzovina, jer je glasovao za Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), u Kutima su polupani prozori Miji Imroviću i Pavlu Dikanoviću (krivci su pronađeni), u selu Zbjeg Hrvatska seljačka zaštita (HSZ) je oružjem napala članove JRZ (Klaj, Frančesko, Karamazanović, a počinioči su uhićeni), u Velikoj Kopanici su polupani prozori na kući Jakoba Fajfera (i tu je krivac pronađen). Ukupno su u oblasti zabilježili dvadesetak incidenata, u kojima se uglavnom radilo o razbijenim prozorima, a samo je tri puta došlo i do fizičkog napada. Za njih su okrivili ekstremniju struju u «hrvatskom narodnom pokretu», koju su činili mlađi članovi i studenti. Među njima je po vojnom izvjestitelju bilo komunista i frankovaca, bili su borbeniji i većinom su ulazili u HSZ, pa preko nje «po selima vode glavnu reč». (Druga struja je po njima bila umjerena, «ovaj razumniji deo» činili su je stariji i bolje stojeći, koji su priželjkivali sporazum.)⁵

Pad vlade Milana Stojadinovića početkom veljače 1939. pobudio je nadu da će to značiti i normalizaciju situacije.⁶ Započelo je razdoblje koje je

² *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 998 (11.2.1939.), 7.

³ *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1001 (14.2.1939.), 4.

⁴ *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1019 (4.3.1939.), 5; *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1031 (16.3.1939.), 5; *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1046 (31.3.1939.), 5. Ivan Hiršl je rođen u Koprivnici, studirao je filozofiju u Zagrebu, Ljubljani i Parizu, bio je profesor u Koprivnici, a 1935. je premješten u Slavonski Brod. U siječnju 1939. otpušten je iz državne službe radi javnog oporbenog stava i pristajanja uz HSS. U Banovini Hrvatskoj kratko je bio koprivnički gradski povjerenik. Na dobrom putu, *Podravske novine*, 10/1939., 47 (25.11.1939.), 1.

⁵ Mjesečno izvješće zapovjednika IV. armijske oblasti za siječanj 1939., Državni arhiv Slavonski Brod (dalje: DASB), Zbirka preslika, svitak 5, st. 38-39.

⁶ Politički pregled razdoblja vidjeti u: Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, II. dio (Zagreb, 1974); Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke* (Zagreb, 1999).

Markotić kasnije ocijenio kao posebno nervozno, u kojem je članstvo, kako je rekao, najviše dolazilo mjesnom vodstvu po obavijesti.⁷ Drugim riječima, započelo je razdoblje vidne uzrujanosti, ali i zbunjenosti, velikih nada s jedne strane, a strahova, sumnji, i širenja raznih glasina s druge strane.

Kampanja protiv gradskog poglavarstva. U gradskom su HSS-u kao osnovni preduvjet za izlazak iz problema koji su se nagomilavali godinama, vidjeli smjenu gradskog zastupstva s «komesarom» Emanuelom Kovačićem na čelu, «koji unatrag nekoliko godina predstavlja najveću smetnju za hrvatsko građanstvo Slavonskog Broda». Ohrabreni padom Stojadinovića nisu se više zadovoljavali samo traženjem smjene, nego su počeli spominjati i mogućnost kaznenog progona (pripisali su mu da je oštetiо gradsku blagajnu za 360.000 din).⁸

Tijekom proljeća 1939. u lokalnim, ali i regionalnim (osječki *Hrvatski list*) i nacionalnim (*Hrvatski dnevnik*) novinama objavljeno je više članaka o krupnim gospodarskim i socijalnim problemima, a odgovornost za njih pripisivana je Kovačiću. Na sastanku brodske podružnice Hrvatskog radničkog saveza (HRS) 19.2.1939. govorilo se o teškim prilikama radništva. Iz Zagreba je tom prilikom došao predsjednik HRS-a Alojz Pećnik, a *Hrvatski dnevnik*, koji inače nije oklijevao pisati o nasilju i zloupotrebama, zaključio je da su radnici iznijeli takve priče da ih je bolje ne objaviti, jer su prava «politička, socijalna i kulturna sramota». Odgovornost za takvo stanje vidjeli su u političko-interesnoj sprezi gradske uprave i uprave Tvornice vagona (koja se posebno isticala u «protuhrvatskom» nastupu), a sve to pod okriljem Stojadinovićeve vlade (posebice su «zaštićeni po jednom članu beogradskog parlamenta».)⁹

Napadi na Kovačića su zaredali. Nakon optužbe da sprega s Tvornicom vagona šteti radnicima i gradu, osvrnuli su se i na njegova primanja, odnosno na «darežljivost» kojom je u trenutku imenovanja želio pridobiti simpatije građana. Naime, budući da nisu imali mogućnost sami birati svog gradonačelnika, pokušao im se pokazati u boljem svjetlu pa se u korist gradske sirotinje odrekao četvrtine plaće (1.000 din od 4.000 din svaki mjesec).¹⁰ Sad

⁷ U govoru na godišnjoj skupštini mjesne organizacije HSS-a 21.1.1940. podijelio je dotadašnji rad u tri razdoblja: 1. razdoblje do otvaranja pregovora, koje je bilo obilježeno tajnim sastajanjem, bodrenjem i spremanjem za izbore; 2. doba stvaranja sporazuma; 3. poslije sporazuma, kada je započeo «konstruktivan rad». Izvješće predstojnika gradskog redarstva, 22.1.1940. Hrvatski državni arhiv, Banovina Hrvatska. Odjel za državnu zaštitu (dalje: HDA, BH ODZ), 4451/40 (Grupa VI, inv. br. 1038).

⁸ «Gradnja mosta između Slavonskog i Bosanskog Broda», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 994 (7.2.1939.), 4; «Slav. Brodu potreban dom narodnog zdravlja», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 995 (8.2.1939.), 6.

⁹ «Velika skupština HRS-a u Slav. Brodu», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1005 (18.2.1939.), 5; *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1010 (23.2.1939.), 6. Optužili su gradsku upravu i da od tvornice vagona kupuje preskupu struju, čime šteti gradu. *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1001 (14.2.1939.), 4.

¹⁰ S. Leček, «Djelovanje Hrvatske seljačke stranke», 307.

u novinama razobličavaju kako ova dobrohotnost nije dugo trajala i da si je u budžetu 1938.-39. vratio plaću na 4.000 din, ali ni to nije bilo sve. Naime, kao gradski umirovljenik, već je primao 4.200 din mirovine, pa je ukupno mjesečno primanje bilo 8.200 din «osim dnevnica» (što nisu propustili spomenuti).¹¹

U veljači je pokrenuta inicijativa da se Kovačića isključi iz Društva gradskih namještenika (s obrazloženjem da je radi glasovanja na izborima otpustao kolege iz Društva), pa je krajem mjeseca sam dao ostavku na članstvo. S njim se povukao i njegov odani suradnik i prijatelj gradski senator Stjepan Ručević, koji je do tada bio i predsjednik Društva.¹² Smjenu Kovačića s dužnosti gradonačelnika, otvoreno je zatražio Filip Markotić u jednom od svojih rijetkih novinskih javljanja. U članku pisanom neposredno nakon dolaska Dragiše Cvetkovića na čelo vlade i njegove najave da mu je prvi zadatak riješiti hrvatsko pitanje, Markotić se osvrnuo na praktičnu stranu i posljedice budućeg sporazuma. Prvo pitanje koje je po njemu trebalo riješiti bilo je ispravljanje nepravdi prema ljudima koji su radi političkih uvjerenja trpjeli progone, premještanja ili čak izgubili službu, te smjene onih, koji su svoj posao dobili ne po sposobnostima (jer su kasnijim radom pokazali da ih nemaju), nego zato što su bili Srbi (Srbijanci) i jer su slijepo služili represivnom režimu. U čisto hrvatskom gradu i kotaru, napisao je, sve su ključne položaje držali oni, a poimence je spomenuo ravnatelja gimnazije Lazu Čelapa, pošte Ljuboja Todorovića i željezničke stanice Dimitrija Tasovca, dodajući da ništa drugačije nije u kotarskoj upravi.¹³ Tih je dana javno zatraženo da se i njemu osobno vrati posao javnog bilježnika, koji mu je oduzet u vrijeme diktature (1930.), a na njegovo je mjesto bio postavljen dr. Branko Stefanović.¹⁴

Kampanju protiv gradskog zastupstva omogućila je promjena na vrhu, a izgleda da ni samo gradsko poglavarstvo nije bilo sigurno u zaštitu Beograda (gdje više nije bilo Dragana Damića¹⁵), jer je 30.3.1939. podnijelo kolektivnu ostavku. Ostavku («rezoluciju») pročitao je potpredsjednik gradske općine i potpredsjednik mjesnog odbora JRZ-a dr. Antun Pandak. U obrazloženju je stajalo da se rad poglavarstva mora «oslanjati na shvaćanja samih građana», pa se oni povlače kako bi ta shvaćanja došla do izražaja u novom vijeću. Vršitelj banske dužnosti Stanoje Mihaldžić isti je dan o tome izvijestio Ministarstvo unutrašnjih poslova. Beograd je očito dao podršku starom poglavarstvu, jer je ono ostalo u istom sastavu sve do razrješenja u Banovini

¹¹ *Hrvatski list*, 20/1939., 49 (18.2.1939.), 7.

¹² *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1013 (26.2.1939.), 5; *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1019 (4.3.1939.), 5.

¹³ F. Markotić, «Političke prilike u Sl. Brodu», *Hrvatski list*, 20/1939., 60 (2.3.1939.), 4.

¹⁴ *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1013 (26.2.1939.), 5.

¹⁵ Damić je podržao imenovanje Kovačića na mjesto načelnika 1935. i nastavio ga štiti i kasnije. S. Leček, «Djelovanje Hrvatske seljačke stranke», 306-307.

Hrvatskoj (kako je netko rukom dopisao na predmet o ostavci, poglavarstvo je razriješeno tek 30. 8. 1939., pa je time cijeli predmet stavljen "a. a." /*ad acta*/).¹⁶ O Kovačićevim zloupotrebama vlasti ipak se pisalo sve otvorenije. Optužen je da je provodio teror, da su njegove izjave o Mačeku u gradu držane «pravim provokaterstvom», a kao najteže su navedene gospodarske makinacije, kojima si je osigurao političku podršku beogradske vlade. Da bi svom pokrovitelju Damiću osigurao izbore 1938. prodao je uložnicu Prve hrvatske štedionice na 906.000 din za samo 600.000 din (i prevario time općinu za 300.000 din), a novce je iskoristio za javne radove pred izbore (kanalizaciju), ali na njima su posao dobili samo članovi Jugorasa (Jugoslavenski radnički savez, sindikat vezan uz JRZ). Time su hrvatski radnici ostali u studenom i prosincu 1938. bez posla (a to su inače bili najosjetljiviji mjeseci).¹⁷

Štrajk u Tvornici vagona. Na odluku poglavarstva da podnese ostavku vjerojatno je utjecalo i izbijanje štrajka u najjačem brodskom poduzeću, Tvornici vagona, koje je proživljavalo teške dane.¹⁸ Štrajkaši su uz bolje radne uvjete i vraćanje otpuštenih radnika na posao iznijeli i političke zahtjeve - da se «udalje» predstavnici Stojadinovićevog režima i «protivnici hrvatskog radništva» Vatroslav Brlić, Andrija Ninković i Branko Popović. Štrajk je preostao u generalni štrajk 29. 3. 1939., kada je 1.300 radnika potpuno obustavilo rad (zajedno sa službenicima). Štrajk tih razmjera u važnoj tvornici poput brodske Tvornice vagona privukao je veliku pozornost. U Slavonski Brod je odmah iz Zagreba poslan izaslanik HRS-a Franjo Kovačić, u grad se vratio i Markotić (bio je tih dana u Zagrebu), a reagirala je i banovina, pa je podban Mihaldžić poslao i svog izaslanika dr. Tućana. Štrajk je potrajao duže nego se u početku mislilo, a to je bilo moguće prvenstveno radi dobre organizacije i pomoći koju je cijela okolica pružala štrajkašima. Nakon tri tjedna trajanja štrajka u *Hrvatskom dnevniku* je objavljen apel da i okolni kotarevi pomognu štrajkaše, koje su do tada podupirali građanstvo i seljaci iz brodskog kotara. Poslodavci su namjerno otezali s dogovorom vršeći tako materijalni pritisak na radnike, koji nisu imali zalihe za preživjeti u dugim tjednima nezaposlenosti. Međutim, ustrajanje u štrajku im je omogućila dobro

¹⁶ Gradsko vijeće bilo je u sastavu: E. Kovačić, A. Pandak, Slavko Brdarić, Dragutin Damjančević, Mato Petrović, Stevo Pezelj, Antun Benić, Adam Šimić, Stjepan Sak, Milan Relić, Đuro Medić, Dušan Defar, Rade Novaković, Antun Budić, Josip Kolarić, Franjo Predmerski, Branislav Stulić, Pero Bogunović, Josip Abramović, Vatroslav Brlić, Franjo Sekulić, Antun Tomljanović. Rezolucija Gradskog poglavarstva, 30.3.1939. (1858/39); v. d. bana S. Mihaldžić Ministarstvu unutrašnjih poslova, 31.3.1939. (1727/39), HDA, Savska banovina. Upravni odjel (dalje: SB UO), 5131/38.

¹⁷ *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1047 (1.4.1939.), 5.

¹⁸ Tijekom 1930-ih gubila je tržište, jer je država (koja je bila glavni naručitelj) svoje narudžbe prebacila na protežiranu tvornicu u Smederevu. Mira Kolar, «Gospodarski život Broda od 1900. do 1941. godine», *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda* (Slavonski Brod, 2000), 274-275, 278.

organizirana pomoć. Seljaci su za njih sakupljali hranu i drvo, u gradu je priređena projekcija filma u korist štrajkaša (sakupljeno je 3.000 din), priključila su se i športska društva (prihodi s utakmica 30.4.1939. išli su u korist štrajkaša), a javljale su se i brojne udruge (primjerice Radnička organizacija hrvatskih knjižara iz Dervente). Gradski činovnici sakupili su 600 din, Bosanski Brod dao je 1.000 din, Derventa 1.000 din, a razne ustanove još nekoliko tisuća dinara. Markotić je vodio akciju sabiranja po selima, a tisak je javio da je u grad dovezeno toliko hrane «da bi radnici mogli štrajkati još mjesec dana». Podrška je postala «jedinstvena manifestacija solidarnosti» u kojoj se aktiviralo građanstvo Slavonskog Broda, Đakova, Vinkovaca, podijeljeno je 100.000 obroka samo štrajkašima, a više nego dvostruko obiteljima. Pregovori su potrajali puna dva mjeseca (počeli su raditi 1. 6. 1939.). Ozbiljni razgovori započeli su krajem svibnja 1939., a u ime štrajkaša ih je vodio izaslanik HRS-a (središnjice) Bošnjaković. Na kraju je došao i osobno predsjednik HRS-a i narodni zastupnik Pećnik, koji je u gradskoj vijećnici 31.5.1939. potpisao kolektivni ugovor. Njime su radnicima konačno zajamčene minimalne dnevnice, povećana im je plaća za 14-18%, priznat plaćeni dopust od 5 dana onima koji rade preko 10 godina, obećano je da će biti popravljani higijenski uvjeti (pitka voda), nabavljena zaštitna odijela, plaćeni prekovremeni rad itd. Nakon potpisivanja ugovora održana je radnička skupština na kojoj je okupljenih 1.500 radnika Pećnik upoznao s ugovorom, čestitao im, ali i napomenuo da je borba tek počela.¹⁹ Iako je štrajk dobro završio, protivnici su i dalje širili glasine, koje su unosile pomutnju, pa je HRS sazvao sastanak na koji je ponovno došao Pećnik (13.6.1939.). Umirio je radnike objašnjenjem da će i oni koji su dobili otkaze prije početka štrajka biti vraćeni na posao čim tvornica dobije nove narudžbe, a tajnik brodske podružnice Kovač položio je javno račun o troškovima, koje su kao podružnica imali u vrijeme štrajka (očito se veći dio napada odnosio na tobožnje financijske nepravilnosti).²⁰

U očekivanju sporazuma. Markotić je 19.3.1939. održao neuobičajeno oštru konferenciju HSS-a. U Kasini²¹ se okupilo oko 800 ljudi, a govor je, barem prema policijskom izvješću, prešao granice dopuštenoga. Kritizirao je Cvetkovićevu vladu i izrazio nepovjerenje u njenu sposobnost da riješi «hrvatsko pitanje», navodno je zatražio vraćanje na 1.12.1918., (znači potpuno novi ustroj zemlje), financijsku samostalnost i poseban status područja koja su nekada bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Pozvao je i na budnost (ilegalne) HSZ (trebala bi preuzeti sve što je «u Srbijanskim rukama» da

¹⁹ «Pokret 1700 radnika u Slav. Brodu», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1048 (2.4.1939.), 5; *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1046. (31.3.1939.), 5; «Radnici Sl. Broda za svoja prava», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1067 (23.4.1939.), 6; «Radništvo u Sl. Brodu treba pomoći u borbi», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1070 (26.4.1939.), 5; *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1078 (4.5.1939.), 6; «Radnici nastupili (na) posao u Slav. Brodu», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1108 (3.6.1939.), 5.

²⁰ *Hrvatski list*, 20/1939., 162 (15.6.1939.), 6.

²¹ Gradska kasina bila je najčešće okupljalište HSS-a, a nalazila se na uglu Mesićeve i Skalićine ulice.

to ne učine Nijemci i Talijani, kao što se dogodilo Čehoslovačkoj), ponovno je Stojadinovića nazvao gangsterom (radi čega je nedavno bio kažnjen s 10 dana zatvora), pa je policija pokrenula novi postupak protiv njega radi vrijeđanja državnih dužnosnika i «širenja plemenske mržnje». ²² Policija je obično čula i više nego je stvarno bilo rečeno, ali izvješće nam je odličan pokazatelj koliko je situacija bila napeta i koliko je strana, koja je do tada morala većinu svoje političke djelatnosti vršiti u tajnosti, počela otvorenije izražavati svoje želje te koliko su one morale zastrašujuće odzvanjati u ušima onih koji su bili navikli silom vladati nad utišanim narodom.

Zabilježena je još jedna važna skupština. Održana je 14.5.1939. na punom Jelačićevom trgu, a narodu koji je došao «iz najdaljih krajeva, pa čak i iz Bosne» Markotić je govorio o političkoj situaciji. Pripremao ih je za predstojeći sporazum i promjene, a prisutni je narod, kao i drugdje, «jednodušno odobrio rad vodstva HSS-a» dajući tako demonstrativnu podršku Mačeku u vrijeme osjetljivih političkih cjenkanja. ²³

Rad organizacija HSS-a

Promjene koje su se osjetile na političkoj razini, odrazile su se i na organizacije vezane uz HSS. Najviše ih je osjetila Hrvatska seljačka (građanska) zaštita. Službeno je još uvijek bila zabranjena pa se i dalje nalazila na glavnom udaru državnih tijela. ²⁴ Strah od HSZ širile su i razne lažne glasine i dojave, poput one koja je dospjela do banske uprave, da se HSZ sprema napasti žandarmerijske stanice iza pravoslavnog Božića. Navodno je bio napravljen plan po kojem su namjeravali istovremeno razoružati, a ako pruže otpor i «poubijati» žandare. Kotarski načelnici odgovarali su uglavnom da za tako nešto na terenu nisu čuli. Jedino je načelnik Nove Gradiške dojavio da se od nekoga iz Lužana čulo da se sprema napad, razoružavanje žandara, a poslije bi se «u Zagrebu imao sastati hrvatski sabor». Brodski kotarski načelnik provjerio je vijesti i umirio nadređene da nije bilo osnove tim alarmantnim dojavama, pa da i sam dojavljivač nije htio (ili mogao reći) od koga je to čuo. Vijesti nam sada mogu izgledati naivno, a može nas i začuditi da su suvremenici djelovanje HSZ zamišljali više kao seljačku bunu iz nekog prošlog stoljeća nego kao organizaciju koju je kontrolirala prilično disciplinirana građanska stranka u 1930-ima, ali u svoje su vrijeme ove glasine i zastrašujuće slike mogle dobro poslužiti političkim neprijateljima HSS-a za podizanje napetosti i ocrnjivanje HSZ u javnosti. ²⁵

²² Kotarski načelnik u ime predstojnika gradske policije, 19.3.1939., HDA, Savska banovina. Odjel za državnu zaštitu (dalje: SB DZ) (Pov. II), 14990/39; Kraljevska banska uprava Savska banovine, 29.3.1939., HDA, SB DZ (Pov. II), 14804/39 (Grupa VI, inv. br. 951).

²³ *Hrvatski list*, 20/1939., 133 (16.5.1939.), 6; *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 7 (13.5.1939.), 1.

²⁴ S. Leček, «Djelovanje Hrvatske seljačke stranke», 333-334.

²⁵ Okružnica Kraljevske banske uprave Savske banovine, Odjel za državnu zaštitu, 9.1.1939.; Izvješće kotarskog načelnika Nove Gradiške, 16.1.1939. (2749/39); Izvješće kotarskog načelnika Slavonski Brod, 20.1.1939. (3464/39), HDA, SB DZ (Pov. II), 1001/39. (Grupa VI, inv. br. 982).

Vježbe ilegalne HSZ kažnjavale su se i tijekom proljeća 1939. Prijave su redovito stizale od žandarskih patrola, koje su se trudile dodati još ponešto otežavajuće seljacima ulovljenima na zabranjenim vježbama. U Velikoj Kopanici je voditelj grupe od pedesetak zaštitara Antun Filipović radi noćne vježbe 22.-23.3.1939. morao na kraju platiti za seljaka visoku kaznu (400 din). Zanimljivo je što je sve stajalo u prijavi. Prema žandarima, prvo je 20.3.1939. sazvao sastanak na kojem je okupljene pozvao da budu spremni, da je «zadnji čas» i da trebaju naoružani čekati da ih se pozove (za one koji nemaju svoje oružje, naveli su žandari, oružje bi trebalo biti dopremljeno autom). Prva pomisao bila bi da se radilo o vatrenom oružju (koje jedino ima smisla dopremiti automobilom), ali u nastavku je opisano i 'oružje'. Naime, Filipović je nakon sastanka oglasio spomenutu noćnu «uzbunu», na kojoj su se sakupili «sa željeznim vilama, sekirama, kolcima i raznim orudjem i po selu vežbali».²⁶ Žandarske optužbe u svemu su vidjele zavjeru i opasnost od pobune. Prijavljujući članove HSZ u Budainki, optužili su posebno one koji su bili željezničari (čiji je položaj kao državnih zaposlenika bio osjetljiviji), tvrdeći da ilegalna HSZ preko njih održava vezu sa Zagrebom. Kotarski načelnik nije bio posebno sklon HSZ, ali je u svom izvješću napomenuo da za žandarske optužbe nema nikakvih dokaza, a ni svjedoka. Ipak je pokrenut postupak radi vježbe protiv šezdesetak seljaka i njihovog 'zapovjednika' Josipa Biondića, a od kazne ih je spasila amnestija od 22.3.1939.²⁷ Posljednja od sačuvanih prijava datirana je 21.3.1939. a spominje vježbu pedesetak zaštitara kraj Slavanskog Kobaša, predvođenih 'satnikom' Marijanom Kovačevićem i 'poručnikom' Tomom Jelinićem. Istraga ih nije dovela daleko, jer Jelinić nije htio odati niti jedno ime, izgovarajući se da ne pozna nikoga.²⁸

Radile su i druge organizacije HSS-a. Gospodarska sloga dobila je u ožujku novog povjerenika, nakon što u veljači na godišnjoj skupštini nije mogao biti izabran radi nedovoljno prisutnih. Na sastanku svih organizacija HSS-a 19.3.1939. izabran je Grga Matijević (Topolje). U novom povjereništvu Gospodarske sloge u Slavanskom Brodu bili su: Mato Vračić (predsjednik), Franjo Fišer, Grahovac, Vrgoč, Kopic, Varga, dr. Dujmović, Slabak, Soldić, Stjepan Luić (25.2.1939.).²⁹ U suradnji s banskom vladom Gospodarska sloga je i te godine organizirala cijepljenje svinja.³⁰

U proljeće je pokrenuta inicijativa za osnivanje novog ženskog društva kao podružnice Hrvatskog srca. Radilo se o ženskoj udruzi najuže vezanoj uz

²⁶ Izvješće kotarskog načelnika Slavonski Brod, 28.3.1939; Izvješće kotarskog načelnika Slavonski Brod, 15.7.1939. (35274/39), HDA, SB DZ (Pov. II), 16.384/39. (Grupa VI, inv. br. 2029).

²⁷ Izvješće kotarskog načelnika Slavonski Brod, 7.2.1939.; Izvješće kotarskog načelnika Slavonski Brod, 7.4.1939. (18120/39), HDA, SB DZ (Pov. II), 7500/39. (Grupa VI, inv. br. 2027).

²⁸ Izvješće kotarskog načelnika Slavonski Brod, 29.3.1939., HDA, SB DZ (Pov. II), 16703/39. (bivša Grupa VI, 2030).

²⁹ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 1 (18.2.1939.), 3; 2 (4.3.1939.), 2; 4 (1.4.1939.), 4.

³⁰ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 7 (13.5.1939.), 4.

HSS, koja je uz ženske organizacije HSS-a bila glavna nositeljica 'ženske grane hrvatskog seljačkog pokreta'. U pozivu na osnivanje navedeno je da se želi obogatiti rad gradskih ženskih udruga i proširiti djelovanje na «velik broj gospođa iz trgovačkog i obrtničkog društva i to na nacionalnoj a ne samo dobrotvornoj bazi».³¹

Seljačka sloga nastavila je sa svojim dobro uhodanim djelovanjem.³² Ogranak iz Podvinja priredio je 11.3.1939. u Kasinu sijelo na koje su bili pozvani Brođani. U okviru kulturno-prosvjetnog pokreta u Slavonskom Brodu je u užujku gostovalo seljačko pjevačko društvo Bosiljak iz Čučerja sa *Čučerskom svadbom*. Pred prepunom dvoranom Kasina (mnogi nisu ni dobili karte) prikazali su prigorske svadbene običaje. Pa iako nisu bili član Seljačke sloge, priredba koju su izveli bila je u potpunosti nadahnutu idejama koje je ona promicala.³³ Istaknuta javna djelatnica HSS-a i članica Seljačke sloge Mara Matočec održala je u svibnju 1939. na poziv Ženskog pokreta u Slavonskom Brodu predavanje o položaju seljačke žene (tom ju je prilikom povjerenik Seljačke sloge Đuka Šarić pozvao da obiđe i sela u kotaru).³⁴

Te je godine 21.5.1939. održana treća po redu smotra u Slavonskom Brodu, čime je on postao jedini grad u kojem je organizirano toliko smotri.³⁵ Željeli su je u slučaju lošeg vremena održati u sokolani, ali je Jugosokol to odbio. Zamjensko je mjesto ostala mala, neodgovarajuća dvorana Kasine.³⁶ Vrijeme ih je ipak poslužilo i smotra se mogla održati na Ribarskom trgu. Nastupilo je čak 12 ograna, a u nizu predsmotri (pred središnju zagrebačku smotru) ocijenjena je kao jedna od najuspjelijih. Nastupili su Zadubravlje, Andrijevc, Podvinje, Kaniža, Zbjeg, Šumeće, Varoš, Oriovac, Kujnik, Drenovac, Bučje, Kobaš, a svi su zborovi bili mješoviti, što je značilo da su udovoljili jednom od temeljnih traženja Seljačke sloge i uključili i žene. Prema promatračima, ali i stručnom ocjenjivačkom odboru svi su «i po nošnji, i po sadržaju pjesama, i po pjevanju, i po igri bili vrlo dobri, upravo izvrstni», odražavajući pravi narodni stvaralački duh (kako je oduševljeno primijetio izaslanik Imbro Štivić), pa se i stručna porota našla pred problemom koga izabrati za Zagreb. Ponudili su krajnje neobično rješenje i pustili da o «po-

³¹ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 2 (4.3.1939.), 3.

³² O djelovanju Seljačke sloge u Slavoniji vidjeti u: S. Leček, «Djelovanje Seljačke Sloge u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925.-1941.)», *Scrinia Slavonica* 3, 3/2003., 336-390.

³³ «Uspjeh HSPD 'Bosiljak' u Sl. Brodu», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1025 (10.3.1939.), 5; «Izvrstan uspjeh 'Čurčevskih (!) svatova'», *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 3 (18.3.1939.), 2. «Bosiljak» je bio član Seljačke sloge tijekom 1920-ih godina, ali članstvo nije obnovljeno u 1930-im godinama, kada je Seljačka sloga počela zastupati načelo povratka izvornom narodnom stvaralaštvu. Predstava je bila nadahnutu idejama Seljačke sloge iz 1920-ih godina i sličnom inscenacijom seljačkih običaja za kazalište Stjepana Novosela (*Prigorska svadba*).

³⁴ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 7 (13.5.1939.), 3.

³⁵ «Uspjela smotra Selj. Sloge u Brodu», *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 9 (10.6.1939.), 1; *Seljačka sloga*, IV/1939., 8, 277.

³⁶ *Hrvatski list*, 20/1939., 137 (20.5.1939.), 6.

bjedniku» odluči kocka.³⁷ Na središnjoj smotri 11.6.1939. na kraju je nastupilo Zadubravlje, a na drugu zagrebačku smotru, koja je izuzetno održana te godine (iako u skromnijem opsegu) bilo je pozvan ogranak iz Kaniže (24.9.1939.).³⁸

U kolovozu je započela i nova kampanja Seljačke sloge, akcija za zdravlje djece. Trebale su je voditi same seljačke žene poučene prema uputama koje je za Seljačku slogu sastavio predstojnik Klinike za dječje bolesti u Zagrebu i osnivač hrvatske pedijatrije Ernst Mayerhofer.³⁹

Seljački blagdani. U gradu se 1939. nastavilo i s proslavama seljačkih blagdana. Obilježavanje spomendana braće Radić podržala je i *Posavska Hrvatska*. Pohvalila je Seljačku slogu, jer je pripreme «ozbiljno shvatila», napominjući da grad Brod «zaostaje» za selom, pa je inicijativa bila tim važnija.⁴⁰ Osvrnuli su se i na proslave po selima, istaknuvši one u Slavonskom Kobašu, Velikoj Kopanici i Oriovcu. U Oriovcu im se činilo najsvečanije, jer su imali predavanje, priredili su igrokaz *Matija Gubec* od M. Matočec, a na proslavu su došli kotarski prosvjetni povjerenik Đuka Šarić i oko 60 radnika, članova HRS-a, koji su se dovezli autobusom iz Slavenskog Broda.⁴¹ U cijelom su kotaru nekoliko dana prije blagdana uspjeli prodati čak 5.000 spomenznački.⁴²

Mačekov rođendan proslavljen je uz više sjaja. Kako je i bilo predviđeno, u Slavonskom Brodu je 19.7.1939. navečer održana bakljada uz sudjelovanje građana i seljaka iz okolice. Idućeg je dana gradom prošla povorka, koju su činili biciklisti, motociklisti, automobilisti, odbori političkih organizacija HSS-a, predstavnici kulturnih društava, pjevačka društva Davor i Martić, predstavnici HRS-a i građanstvo. Pred povorkom su stupali željezničarska glazba, željezničari i vatrogasci (koji su «uniformom zadivili prisutne»), a prolazili su gradom od Žitnog do Jelačićevog trga. Ovdje je pred oko 15.000 ljudi Markotić održao «snažan i fulminantan» govor, a zborovi Davor i Martić su popratili skup pjevanjem. Po selima su palili krijesove, a proslava je završena u nedjelju 23.7.1939. kada je održana svečana misa (Davor i Martić otpjevali su Matzovu *Hrvatsku misu*). I tom prilikom su prodavane prigodne značke, čiji je prihod išao za poplavljene u kotaru (tog ljeta su veli-

³⁷ «Uspjele smotre SS», *Seljački dom*, 27/1939., 22 (25.5.1939.), 6; *Hrvatski list*, 20/1939., 140 (23.5.1939.), 5.

³⁸ «Velika smotra hrvatske seljačke kulture u Zagrebu», *Seljački dom*, 27/1939., 25 (15.6.1939.), 4; I. Štivić, «Prva smotra u obnovljenoj Hrvatskoj», *Seljački dom*, 27/1939., 40 (28.9.1939.), 2.

³⁹ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 12 (19.8.1939.), 3.

⁴⁰ «Hrvatski nacionalni jubilej», *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 9 (10.6.1939.), 2.

⁴¹ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 10 (24.6.1939.), 3. U *Seljačkom domu* su spomenute i proslave u Sibirju, Zadubravlju, Zagradu i Starom Slatiniku. *Seljački dom*, 27/1939., 26 (22.6.1939.), 7; 28 (6.7.1939.), 2-3.

⁴² *Hrvatski list*, 20/1939., 154 (7.6.1939.), 6.

ke poplave pogodile cijelu Posavinu, pa su posvuda organizirane slične sabirne akcije). Navečer je priređeno slavlje na Ribarskom (Filipovićevom) trgu. Bila je to uobičajena pučka veselica s tombolom, a na Savi su paljeni krije-sovi (prihod i od ove zabave je išao u korist poplavljenih).⁴³

U lipnju i kolovozu su održane uobičajene zadušnice. Na zadušnici za lipanjske žrtve 20.6.1939. u franjevačkoj crkvi, kao i prijašnjih godina pjevao je Davor, ali ovaj je puta spomenuto da su joj prisustvovali i predstavnici svih kulturnih i prosvjetnih ustanova.⁴⁴ Zadušnica za S. Radića održana je također u franjevačkoj crkvi, uz pjevanje Davora te «uz prisustvo brojnog puka».⁴⁵

U lipnju je održana i smotra pjevačke župe Novak, članice Hrvatskog pjevačkog saveza (18.6.1939.).⁴⁶ Još uvijek je takva priredba uspijevala biti sumnjiva, pa su vojna izvješća spomenula nacionalne zastave, koje su bile obješene na «dve trećine svih domova», te da je večernja zabava u Sokolskom domu imala «čisto separatističko-plemenski karakter».⁴⁷

2. Razdoblje nakon uspostave Banovine Hrvatske

Nakon dužeg iščekivanja došle su konačno i vijesti o sklapanju sporazuma Cvetković-Maček i stvaranju nove upravne jedinice Banovine Hrvatske, što je značilo da slijede i velike promjene u upravi, a onda i u društvu i gospodarstvu (26.8.1939.). Odmah po prijenosu ovlasti na Banovinu, započelo se preustrojem nižih upravnih tijela i raspuštanjem gradskih vijeća i razrješenjem predsjednika gradskih općina (osim Zagreba, za koji je trebala posebna punomoć). Tada je raspušteno i vijeće u Slavonskom Brodu, a poslove je do imenovanja banskog povjerenika privremeno preuzeo najstariji činovnik pravnik. U broskoj upravi je to bio Stjepan Ručević (30.8.1939.). Uskoro je određen i gradski povjerenik. Izabran je Ivan Mahin, jedan od dvanaestorice reaktiviranih umirovljenih visokih državnih činovnika, koji je prije radio u Jastrebarskom kao kotarski načelnik, a potom je bio i banski savjetnik.⁴⁸ Njegovo je imenovanje ban potpisao 13.9.1939.⁴⁹

⁴³ «Pripreme za proslavu rođendana predsjednika dra Mačka», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1144 (9.7.1939.), 5; «Velebna proslava predsjednikovog rođendana», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1158 (23.7.1939.), 6; *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 11 (8.7.1939.), 1; 12 (19.8.1939.), 3; *Hrvatski list*, 20/1939., 198 (21.7.1939.), 6; 203 (26.7.1939.), 6.

⁴⁴ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 10 (24.6.1939.), 3.

⁴⁵ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 12 (19.8.1939.), 3.

⁴⁶ «Slavlje hrvatske pjesme», *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 10 (24.6.1939.), 1.

⁴⁷ Izvješće IV. armijske oblasti za lipanj 1939., DASB, Zbirka preslika, svitak 7, str. 8.

⁴⁸ «Kako je radio g. Ivan Mahin kao kotarski predstojnik u Jastrebarskom», *Brodski riječ*, 1/1939., 2 (28.10.1939.), 2.

⁴⁹ Ban I. Šubašić svim gradskim poglavarstvima, 30.8.1939. (3809/39 – Pov. II); Rješenje o postavljanju gradskih povjerenika, 13.9.1939. (3909/39 – Pov. II), HDA, Banovina Hrvatska. Predsjednički ured bana (dalje: BH PUB), 22539/39.

Odmah po osnivanju Banovine Markotić je sazvao veliki javni skup (31.8.1939.). Tom je prilikom na glavnom trgu pred više tisuća ljudi (4.500-5.000 iz grada i okolice te Bosanskog Broda) održao vatreni govor, koji su stari obnašatelji vlasti i čuvari poretka protumačili kao prijetnju. Spomenuo je da sporazum nije ostvario baš sve nade (da su Hrvati «zadovoljni samo sa 80%»), a najave kako će prestati dotadašnji teror protunarodne uprave shvaćene su kao prijetnja činovnicima (govorio je o otpuštanju onih «koji su što skrivili hrvatskom življu») i žandarmeriji (jer je štitila samo lopove, pa će biti osnovana nova, samostalna žandarmerijska brigada samo s hrvatskim časnicima). Vojnog je izvjestitelja, istina, zadovoljilo što je rekao da se treba odazvati pozivu u vojsku u slučaju napada na Jugoslaviju (znači da time ranije naredbe, koje su navodno postojale, više nisu važile).⁵⁰ Obećao je ne samo smjene (dolaze «ispravni»), nego i kazneni progon onih koji su «prolijevali krv». Nastavio je s vizijom bolje sutrašnjice i najavio smanjenje gradske uprave (koje je, kako je u zanosu nabacio, bilo tri puta previše) što bi omogućilo sniženje gradskih nameta na 50-60%, zatim posebnu skrb o radnicima (kijih je opet 800 otpušteno, ali će banovinski Odjel za socijalnu skrb, čiji je pročelnik postao predsjednik HRS-a Pećnik, konačno raditi u interesu radnika) te novu, hrvatsku policiju i žandarmeriju.⁵¹ Nekoliko dana nakon toga održao je u Kasini i sastanak s oko 1.000 seljaka iz kotara (3.9.1939.), kako bi i njih upoznao s novom situacijom.⁵²

Iz Markotićevih govora možemo vidjeti čemu su se nadali i što su očekivali od konačno ostvarene Banovine. Na sjednici kotarske organizacije HSS-a u Kasini 17.9.1939. prisutnim zastupnicima svih mjesnih i općinskih organizacija HSS-a Markotić je ponovo govorio o novim prilikama. Naglasio je ono što je njemu osobno, a i njima bilo najvažnije – da je nakon prijenosa ovlasti na Banovinu Hrvatsku došlo i vrijeme da oni koji su do tada stradavali radi svojih političkih uvjerenja (podrške HSS-u) dobiju «zadovoljštinu». Dotadašnju upravu trebali bi zamijeniti Hrvati, koji će konačno služiti narodu. Po selima je navijestio širenje Seljačke sloge, a u gradu Hrvatskog junaka, koji bi u odgoju mladih zamijenio nekadašnjeg Sokola, ali bi djelovao i na širem planu (ne samo tjelovježba nego i u «kulturnom i duševnom pravcu»). Vidio je sretniju budućnost i za Tvornicu vagona, od koje je živjela većina brodske radništva, spominjući «jedan veliki posao» (time bi se privremeno riješilo radničko pitanje).⁵³

Na sastanku kotarske organizacije HSS-a 15.10.1939. bile su prisutne i nepolitičke organizacije (Gospodarska sloga, Seljačka sloga), a nakon što je

⁵⁰ Izvješće IV. armijske oblasti za rujan 1939., DASB, Zbirka preslika, svitak 8, str. 80.

⁵¹ Zamjenik predstojnika gradske policije, 1.9.1939., HDA, SB DZ (Pov. II), 42656/39 (Grupa VI, inv. br. 951); Jović, Dragiša, Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata (1918-1941)*, (Slavonski Brod, 1974), 317.

⁵² Zamjenik predstojnika gradske policije, 4.9.1939., HDA, SB DZ (Pov. II), 43119/39 (Grupa VI, inv. br. 951).

⁵³ «Kotarski sastanak HSS», *Hrvatski list*, 20/1939., 277 (20.9.1939.), 8.

predsjednik kotarske organizacije Antun Kovačević (Zbjeg) pozdravio 1.500 okupljenih, govorio je Markotić. Prvo je pročitao Mačekovu okružnicu, koja je bila glavni razlog sazivanja, jer je Maček tražio da se ona pročita svim organizacijama HSS-a (kasnije su predsjednici mjesnih organizacija dobili po jedan primjerak da ga pročitaju u selu). Nakon što je članstvo dalo povjerenje najnovijim potezima u politici, nastavio je s uputama kako urediti Hrvatsku, organizirati Hrvatsku seljačku zaštitu (po selima je trebala čuvati red i mir, a u nju bi ulazili muškarci od 21 do 35 godina), a apelirao je i na općinske činovnike da što bolje surađuju s narodom. Spomenuo je i otpuštanja činovnika, protumačivši da se radi samo o prekobrojnim ili onima čiji se «raniji rad i držanje kosilo sa interesima Hrvatskog naroda». Najavio je i skore izbore (općinske, skupštinske i saborske, jer se trebao obnoviti Hrvatski sabor), isušivanje Jelas-polja u proljeće (rješavanje jednog od najvećih problema slavonskobrodskog kotara), upozorio je seljake da nisu dužni dati konje i kola za vojne vježbe ukoliko nisu unaprijed plaćeni (nakon što je počeo rat u Europi, započelo je pozivanje u rezervu, što je za selo bilo velik teret).⁵⁴

Promjene u upravi

Novi gradski povjerenik Mahin odmah je po dolasku u Slavonski Brod posjetio Markotića kao «predstavnik hrvatskog naroda kotara i grada Sl. Broda». Brzo su se složili kako dalje zajednički nastupati i još je istu večer Mahin predstavljen gradskom odboru HSS-a (27.9.1939.). Kako bi zajednički nastup bio što lakši, Mahin je predložio da se izabere manje tijelo, savjetodavni odbor, s kojim bi najuže surađivao. U stranački odbor koji je sada (službeno samo savjetodavno, ali neslužbeno i više od toga) mogao utjecati na gradsku upravu jednoglasno su izabrani: Filip Markotić, Franjo Prpić, Vilim Vrkljan, Josip Gunčević, Franjo Benković (predstavnik radnika), Franjo Marinić, Mato Dardalić i Vjekoslav Smoljan.⁵⁵

Uskoro je savjetodavni odbor organizirao sastanak povjerenika Mahina sa svim gradskim 'staleškim' (strukovnim) organizacijama (5.10.1939.). Predstavljen im je Mahin, ali i novo tijelo – savjetodavni odbor. Sastanku su prisustvovali predstavnici trgovaca, obrtnika, kućevlasnika, gostioničara i vinogradara, a u duhu novog vremena i konačno stečene prilike za demokračnijom upravom, Markotić ih je u Mahinovo ime pozvao da daju prijedloge kako bolje voditi gradsku upravu i kako učiniti što više za svaki od prisutnih 'staleža'. Nakon što su svi izrazili želju «da lojalno surađuju sa savjetodavnim odborom» (što je Markotiću i bilo važno), iznijeli su i svoje prijedloge i potrebe. Najvažnije im je bilo da se netko od njih nađe u odboru, ali je Markotić odmah otklonio tu mogućnost, rekavši da su u njemu «od naroda

⁵⁴ Zamjenik predstojnika gradske policije, 16.10.1939., HDA, BH ODZ, 49886/39; *Hrvatski list*, 20/1939., 310 (17.10.1939.), 8; *Brodski riječ*, 1/1939., 1 (21.10.1939.), 1.

⁵⁵ *Hrvatski list*, 20/1939., 293 (30.9.1939.), 8.

izabrani predstavnici organizacije HSS», pa su time neizravno zastupljeni i svi staleži. Miješanje u teško stečenu vlast (ili barem utjecaj na nju) nije dopustio, ali je zato obećao nešto drugo. Najavio je dalja otpuštanja državnih činovnika, ovaj puta ne kao političku smjenu, nego kao gospodarsku nužnost smanjivanja prevelike i skupe birokracije, čije je postojanje prisutnim izaslanicima proizvodnih zanimanja zacijelo moralo izgledati kao čista pljačka.⁵⁶

Na ponovljenom sastanku s predstavnicima svih staleških udruga 27.10.1939., Markotić je iznio HSS-ovu inicijativu da se Slavonski Brod učini regionalnim središtem uprave i sudstva (da se u njega vrati okružni ured, uspostavi okružni sud, carinarnica i županija) i zatražio njihovu podršku. Odlučeno je da se prvo sastavi pismena predstavka, a onda bi se između njih izabralo izaslanstvo Banskej vlasti u Zagrebu.⁵⁷

Ubrzo su započele i najavljene smjene i premještanja činovnika Srbijanaca i Crnogoraca postavljenih u doba diktature. Prema napisima u novinama napravljena je razlika između njih i Srba iz Hrvatske, koji su mogli ostati. Oni koji nisu bili iz Hrvatske trebali su se vratiti u svoje krajeve «gdje će sa većom voljom i ljubavi raditi». Nakon te kratke napomene uslijedio je niz vijesti o smjenama državnih činovnika. Prvo je postavljen novi zapovjednik žandarmerije. Umjesto kapetana Radakovića imenovan je kapetan Mate Dubravčić, a premještaji su zahvatili i policiju. Načelnik Mirko Lazarić premješten je u Slunj i na njegovo je mjesto došao Ante Ljubičić, a otkaz je dobilo još petnaestak djelatnika (Miloš Žarić, Dušan Katić, Mitar Lozo i dr.). Smjene su se proširile na upravne činovnike, ravnatelje pošte (Lj. Todorović) i gimnazije (L. Čelap je konačno smijenjen, čime je završena «šestojanuarska perioda na brodskoj gimnaziji», a umjesto njega je postavljen Josip Gunčević), učitelje (Svetislav Babić premješten je u školu «pod Brdom», a učiteljica Ivanka Berković vraćena je iz iste škole u grad).⁵⁸ U Gradski muzej ponovno je na mjesto kustosa primljen Julije Hofman.⁵⁹ Upravitelj željezničke stanice D. Tasovac zamijenjen je u siječnju 1940. s Mirkom Kovačem.⁶⁰

Treba napomenuti da smjene nisu značile i gubljenje službe. Ipak se radi- lo o državnim činovnicima, koje nisu mogli otpustiti po svojoj volji i uglav- nom su poslani u druga mjesta. Kotarski načelnik Sredojević učestalo se žalio banskoj vlasti kako je ostao bez ljudi, jer su stari činovnici premješteni u druge kotareve i to za kotarske načelnike i više činovnike (u Zlatar, Bosanski Brod, Grubišno Polje, Delnice). Budući da mu je ostao samo perovodni

⁵⁶ «Konferencija predstavnika svih staleža», *Hrvatski list*, 20/1939., 300 (7.10.1939.), 8.

⁵⁷ *Hrvatski list*, 20/1939., 322 (29.10.1939.), 21.

⁵⁸ *Brodski riječ*, 1/1939., 1 (21.10.1939.), 3; 2 (28.10.1939.), 2. Stanje u školama dobro oslikava popis knjiga u školskim knjižnicama Realne gimnazije, Gradanske i Šegrtske škole, u kojima su većinu fonda činile knjige srpskih autora i to na ćirilici. F. Dujmović, «Brodski škole», *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 11 (8.7.1939.), 3.

⁵⁹ *Hrvatski list*, 20/1939., 373 (19.12.1939.), 7.

⁶⁰ *Hrvatski list*, 21/1940., 27 (28.1.1940.), 21.

vježbenik Dušan Teodorović (do tada je službovao u Beogradu i Foči i nije imao dovoljno iskustva, posebno ne za brodske prilike), molio je svog nadređenog «kao kolegu i prijatelja» da se kod predstojnika Frola⁶¹ zauzme da se u Slavonski Brod pošalju novi ljudi. Podsjetio ga je i da kotar «sa svojim delikatnim prilikama» traži «predan i samopregorni rad...gotovo misionarski sa punom voljom i ljubavlju za službu i narod».⁶² Iako izgleda da su smjene zahvatile sve, ipak možemo vidjeti da promjene nisu značile potpuno novu upravu. Ostali su i mnogi Srbi, primjerice novi činovnik Teodorović, makar je bilo rečeno da se Srbijanci vraćaju u Srbiju, a kada su odlazili, mnogi su išli na jednake ili čak bolje poslove. Neki su čak ostali u gradu, pa su tako redarstvenici Bogoja Mladenović (nadzornik straže), Marko Protić i Todor Radovanović (agenti) premješteni u gradsko poglavarstvo, vjerojatno ne na neke odgovorne dužnosti, nego više da ostanu na državnoj plaći i da ne prave prevelike probleme.⁶³ U gradskom poglavarstvu otpušten je 21 činovnik, ali 19 su bili Hrvati, jedan Židov i samo jedna Srbin. (A taj je, kako je kasnije rekao Markotić, digao uzbunu tako da je «do Zagreba i do Beograda došla vijest kako se u Brodu progone Srbi».)⁶⁴

Rad HSS-ovih organizacija

Krajem listopada ili početkom studenog 1939. organizirana je i u gradu Građanska zaštita na čelu s umirovljenim oružničkim kapetanom Šimom Blaževićem.⁶⁵ Već 19.11.1939. održali su svoju smotru, na koju su došli zaštitari iz cijelog kotara, a iz nekih sela (Kobaš, Kaniža i dr.) cijeli bataljuni. Obavljena je smotra, a zapovjednicima je u Kasini govorio zapovjednik HSZ iz Zagreba Đuro Kemfelja. Potom su on, Markotić i Blažević na Jelačićevom trgu održali govore okupljenom mnoštvu. Kemfelja je započeo riječima «Brodsko pukovnijo!» i podsjetio na slavnu graničarsku tradiciju. Govorilo

⁶¹ Frane Frol, predstojnik Predsjedničkog ureda bana. U nadležnost Predsjedničkog ureda spadala je personalna politika i upravni nadzor na Banovinom, a Kabinet bana, na čijem je čelu bio Vladimir Šipuš, bio je osobno tajništvo bana, koje je vodilo računa o političkim i sigurnosnim pitanjima. Stjepan Šlabek, *Banovina Hrvatska (26.VIII.1939. – 10.IV.1941.). Pravno-povijesni pristup* (Kutina, 1985), 45.

⁶² Kotarski načelnik Sredojević, 31.10.1939. (25046/39); Kotarski načelnik Sredojević, 8.11.1939. (26299/39); Kotarski načelnik Sredojević, 15.11.1939. (27179/39), HDA, BH PUB, 25046/39. Na poledini je rukom dopisano da je dobio dva vježbenika i da je time predmet stavljen «a.a.» (*ad acta*) (9.12.1939.). Krajem prosinca 1939. i *Posavska Hrvatska* se osvrnula na probleme u kotarskoj upravi, kojom je, kako pišu, rukovodio predstojnik Srbijanac «kojem se ovdje ne ostaje», a ostali su bili neiskusni. Pozvali su bansku vladu da što prije riješi zastoj u radu i gomilanje neriješenih predmeta. *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 21 (25.12.1939.), 3.

⁶³ *Hrvatski list*, 20/1939., 370 (16.12.1939.), 7. Novi djelatnici redarstva sada su nosili hrvatska imena. *Usp. Hrvatski list*, 20/1939., 373 (19.12.1939.), 7.

⁶⁴ Izvješće predstojnika gradskog redarstva Bertolovića, 22.1.1940., HDA, BH ODZ, 4451/40 (Grupa VI, inv. br. 1038).

⁶⁵ *Hrvatski list*, 20/1939., 329 (5.11.1939.), 21.

se o važnosti HSZ, disciplini (kako trebaju slušati samo vodstvo HSS i a da državna uprava nema nad njima nikakve ingerencije) i o protivnicima nove vlasti (posebno komunistima, koji su se uvukli u seljački pokret i «šire komunu i ruju»). Na kraju su zaštitari svrstani u šest bataljuna prošli u mimohodu pred oduševljenim građanstvom.⁶⁶ U prosincu 1939. članovi HGZ bili su dodijeljeni kao ispomoc gradskoj policiji, koja je radi smjena ostala bez dovoljno ljudi. Predstojniku policije Ljubičiću to je i službeno odobrio šef Kabineta bana Vladimir Šipuš u telefonskim razgovorima 4. i 5.12.1939. Privremenu redarstvenu službu vršili su zapravo od 16.11.1939., a trebali su na njoj ostati do siječnja 1940. dok se ne popune mjesta otpuštenih stražara. Kako su primani stalni redarstvenici, članovi HGZ su prestajali s tom privremenom službom i krajem prosinca 1939. ih je bilo još samo deset.⁶⁷

Seljačka sloga započela je u uobičajeno vrijeme (kraj listopada, početak studenog) kampanju opismenjivanja. Vodili su je Đuka Šarić (povjerenik Seljačke sloge), Ivan Klarić (prosvjetni radnik) i Kovačević (u ime političkih organizacija tamo gdje nije bilo ogranaka).⁶⁸ Iz kotara su dojavljivali da nepismenosti više gotovo i nema (možda 4-6%), ali da bi željeli da im se organiziraju predavanja iz gospodarstva i higijene, kako bi unaprijedili svoje gospodarstvo. Zatražili su da im se, ako je ikako moguće, organiziraju zimski tečajevi, a za žene domaćinske škole.⁶⁹ U gradu je bilo više nepismenih (radilo se o radnicima iz pasivnih krajeva) i za njih su pokrenuta dva tečaja, jedan za žene drugi za muškarce. Organizatori su bili Đ. Šarić i podružnica Napretka, a pridružio se i Ženski pokret. Tečajevi su trajali dva mjeseca, ali su polaznici odlučili da će se i dalje sastajati dvaput mjesečno da ne zaborave naučeno.⁷⁰

U jesen su se aktivirale i žene. Delegacija upućena tajniku HSS-a Jurju Krnjeviću predala je peticiju sa 600 potpisa u kojoj se tražilo pravo glasa. Akciju je vodila neimenovana ženska organizacija (vjerojatno Ženski pokret, ali bez podrške drugih društava), a zastupala ju je Ljubica Šarić. Krnjević je izjavio da će to riješiti budući Sabor, a Paula Balenović odgovorila je u *Hrvatskom dnevniku* u ime 'ženske grane hrvatskog seljačkog pokreta' (bila je tajnica zagrebačke ženske organizacije HSS-a) na niz sličnih inicijativa. (Pitanje je pokrenula čak i konzervativnija Hrvatska žena, a ne samo feministički lijevo orijentiran (ne i komunistički) Ženski pokret, koji je negdje u to vrijeme preimenovan u Hrvatski ženski pokret). Stav 'ženske grane' bio je da je ženama zajamčeno pravo glasa u programu HSS-a i da će ga dobiti kada

⁶⁶ «Smotra 'Seljačke zaštite'», *Hrvatski list*, 20/1939., 344 (19.11.1939.), 3; *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 19 (25.11.1939.), 4.

⁶⁷ Predstojnik gradske policije Ljubičić, 30.12.1939., HDA, BH ODZ, br. 105/40.

⁶⁸ *Brodsko riječ*, 1/1939., 3 (4.11.1939.), 2; *Hrvatski list*, 20/1939., 327 (3.11.1939.), 7.

⁶⁹ *Hrvatski list*, 20/1939., 340 (16.11.1939.), 7.

⁷⁰ *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1301 (13.12.1939.), 6; *Brodsko riječ*, 2/1940., 21 (9.3.1940.), 3.

vodstvo stranke procijeni da je za to došlo vrijeme, a do tada one neće sada sudjelovati ni u kakvoj akciji.⁷¹

U rujnu 1939. počelo je ustrojavanje Hrvatskog junaka, organizacije koja je okupljala brodsku mladež. Upise i upute vodio je stijegovođa Zvonko Šporer.⁷²

Na Sisvete (1.11.1939.) velikom je manifestacijom odana počast Sibinjskim žrtvama. Nekoliko tisuća ljudi je u povorci prošlo od glavnog trga do groblja (Građanska zaštita, HRS, Hrvatski junak, Davor i drugi), a Markotić je u prigodnom govoru obećao stalnu novčanu pomoć obiteljima.⁷³

Skidanje dvojezičnih natpisa

Promjena vlasti odmah se odrazila i u simboličnom javnom priznavanju hrvatskih nacionalnih simbola. U gradskom je poglavarstvu konačno uz gradski grb obješena trobojnica, a u sobi povjerenika Mahina slike Stjepana Radića i Vladka Mačeka.⁷⁴ Međutim, vanjski dvojezični natpisi (i na dva pisma, latinicom i ćirilicom) na državnim zgradama nisu mijenjani, pa je u prosincu 1939. HGZ uzela taj posao u svoje ruke. Nezadovoljni omrznutim natpisima, koje su i dalje morali gledati, članovi HGZ (dodijeljeni redarstvu kao ispomoć), skinuli su ih na svoju ruku 18.-19.12.1939. Akciju je vodio zapovjednik HGZ Blažević, a u skupini su bili Mato Logarić, Mijo Odorčić, Đuka Čop, Đuka Seferagić i Stjepan Barišić. Vršitelj dužnosti predstojnika policije Bertolović (mijenjao je privremeno Ljubičića) istog je dana izvijestio o događaju (18.12.1939.). ('Akciju' nisu uzeli sasvim olako, jer su isti dan popodne i on i kotarski načelnik telefonski javili nadređenima u Zagreb o tome što se dogodilo, a onda odmah napisali i pisano izvješće.) 'Izgređnici' su započeli tamo gdje su privremeno radili i prvo su oko 13 sati skinuli ploču s natpisom s Predstojništva policije iako je tamo bio stražar. (Bertolović je opravdao stražara, koji je bio tek postavljen, a mislio je da zaštitari rade po naređenju, jer su inače zajedno uređovali.) Ploču su odnijeli do Save i bacili je sa splavi pjevajući posmrtnu pjesmu (improvizirao je Đuka Čop: «U rajske dvore odveli te andjeli i s Lazarom nekoć ubogim i Milanom Stojadinovićem imala život vječni. Da Bog dade nikad se više nama ne vratila kao ni crni režim kojeg si predstavljala.»). Nakon toga skinuli su natpis i s Gradskog poglavarstva i bacili ga u Savu uz isti ceremonijal, pa otišli na kavu u Port

⁷¹ *Brodsko riječ*, 1/1939., 5 (18.11.1939.), 2; *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 18 (11.11.1939.), 3; «O ženskom pravu glasa», *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 20 (9.12.1939.), 1; Pavla Balenović, «Suvišna akcija za žensko pravo glasa», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1273 (15.11.1939.), 5.

⁷² *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 14 (16.9.1939.), 3.

⁷³ *Brodsko riječ*, 1/1939., 3 (4.11.1939.), 3; *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 18 (11.11.1939.), 3.

⁷⁴ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 17 (28.10.1939.), 4.

Artur (na Jelačićevom trgu). Izvjestitelj je u njihovu obranu dodao da nisu pili alkohol, jer se tamo ni ne toči, a da su izazvali malo pozornosti kod građanstva. Poslije kave uslijedila je akcija na Realnu gimnaziju (usput je Đuro Čop napisao «Crvenima smrt»), pomalo iscrpljeni otišli su na još jednu kavu, pa na skidanje ploča s Kotarskog načelnništva, zatim sa zgrade Građanske i Osnovne muške škole i sa Ženske osnovne škole. Svoju su akciju završili do 16 sati, uz odobravanje građanstva. U zaključku je Bertolović zatražio da se protiv počinitelja ništa ne poduzima «jer će sve hrdjavo djelovati na organizaciju HSS. i HGZ. u kojima su članovi sigurno čvrsto uvjereni u potpunou opravdanost učinjenoga» i već je neslužbeno ispitivanje «zlo shvaćeno». Skidanje natpisa idući je dan dovršila druga grupa, koja je ujutro skinula ploču s Osnovne škole u Brodskom Brdu i s gradske pošte i Burze rada. Ipak morali su povesti istragu, jer je Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu reagiralo na žandarsku prijavu i zatražilo od bana Šubašića izvješće o tome što se poduzelo. Zaštitari su se opravdavali time što su po selima isti natpisi bili skinuti prije dvije godine, a isto je trebalo službeno napraviti odmah iza sporazuma i u gradu, a ne odugovlačiti mjesecima.⁷⁵ Akcija nije naišla na simpatije ni u *Brodskoj riječi*.⁷⁶

Smjena gradskog povjerenika. Iako nije učinjeno neko zlo pa ni šteta, a akcija je bila naizgled simpatično-smiješna, ipak je bila i disciplinski problem. Očito su razmišljanja oko težine prestupa bila podijeljena, što se odrazilo i na inače pokvarene odnose povjerenika Mahina i gradskog HSS-a predvođenog Markotićem i Marinićem. Slijedila je ostavka članova savjetodavnog odbora gradskog poglavarstva (vjerojatno 19.12.1939.), obrazložena neslaganjem s Mahinom, a prema napisu u novinama i on je razmišljao o ostavci.⁷⁷

Nešto više o razlozima razilaženja saznajemo iz sačuvanog dopisa, koji su upravo u vrijeme 'natpisne afere' Markotić i Marinić u ime gradske organizacije HSS-a uputili šefu Kabineta bana V. Šipušu i u kojem obrazlažu svoj postupak (20.12.1939.). U njemu su se požalili i na novog predstojnika gradske policije Antuna Ljubičića, koji nije odmah po imenovanju preuzeo posao, a kada je konačno došao, onda se «nije snašao», pa je nastao «nered i kaos» radi čega je morala uredovati HSZ. Ustvrdili su da s njime nije nitko zadovoljan i zatražili da ga se premjesti, a na njegovo mjesto predložili su privremenog predstojnika policije Ivana Bertolovića (Ljubičić nije bio tih dana u gradu). Priložili su dopis, koji su dan ranije uputili Mahinu (19.12.1939.). U

⁷⁵ Predstojnik gradske policije Bertolović, 18.12.1939. (60187/39); Predstojnik gradske policije Bertolović, 19.12.1939. (60484/39); Zapis telefonskih dojava, 18.12.1939. (bez inv. br.); Pomoćnik ministra unutrašnjih poslova, 19.12.1939. (61012/39); Predstojnik gradske policije Ljubičić, 30.12.1939. (105/40), HDA, BH ODZ, br. 105/40.

⁷⁶ *Brodski riječ*, 1/1939., 10 (25.12.1939.), 2.

⁷⁷ «Opet nesuglasica», *Brodski riječ*, 1/1939., 10 (25.12.1939.), 5 (!), zapravo 3; *Hrvatski list*, 20/1939., 375 (21.12.1939.), 7.

njemu su mu poručili da radi brojnih nesuglasica članovi savjetodavnog odbora iz HSS-a ne mogu surađivati s njim i disciplinskim sudom u kojeg je uzeo članove JRZ Radovana Golubića⁷⁸, Franju Predmerskog⁷⁹ i dr. Ivu Jelavića, ljude koji su «ozloglašeni kao protuhrvatski elementi». Njemu osobno još su zamjerali što nije slušao konkretne prijedloge o vođenju gradskih poslova (u vezi tuče koja je pogodila brodsko područje, banketa za češkog ministra, zatezanje s policijom, inicijativu da se poradi na pravovremenom obavljanju činovničkih poslova), a «kruna svega» bilo je «neraspoloženje» povjerenika Mahina prema HSZ radi skidanja natpisa s nekih ureda. Izrazili su duboko neslaganje s njegovom reakcijom i prebacili krivnju za događaje na njega. Podsjetili su da su isti takvi natpisi bili skinuti i s banovine u Zagrebu, pa onda i svuda drugdje, a Brod je ostao među posljednjima koji to još nisu učinili. Postavili su pitanje «zašto je onda zločin što su to neki zaštitnici na svoju ruku učinili», kada je to već trebao učiniti povjerenik. Opravdanje za traženje smjene imalo je čvrste temelje: povjerenik se nije najbolje snalazio u gradskim poslovima, okružio se krivim savjetnicima (političkim protivnicima), zanemarivao je stavove savjetodavnog odbora i propustio je učiniti simboličnu gestu skidanja dvojezičnih natpisa (koja je drugdje, počevši od banske vlade, učinjena) i time je postao neizravno odgovoran za nepotreban incident.⁸⁰ Optužbama se ovaj put pridružila i *Brodsko riječ*. Njih nije smetao Mahinov stav prema HGZ (i njihov je bio negativan, kao što je rečeno). Na udaru kritike našli su se novoimenovani članovi «karnosnog odbora» (suda časti) gradskog poglavarstva. Između četiri člana koja je imao pravo imenovati (drugu četvoricu birao je gradski odbor) bio je Golubić, za kojeg su i oni ustvrdili da je «simbol jednog režima» pa je «zabadava tvrditi da njegova uloga nije politička». Njegovim imenovanjem, ostavljen je dojam da se nije ništa izmijenilo.⁸¹ Iako se Ljubičić na kratko vratio u Slavonski Brod (krajem prosinca 1939. on je potpisan kao v.d. predstojnika policije), intervencija Markotića i Marinića i ovdje je naišla na razumijevanje u Zagrebu, pa je iduće sačuvano izvješće (sa sastanka gradskog HSS-a 21.1.1940.) poslao predstojnik redarstva Bertolović (u međuvremenu je uveden novi naziv 'redarstvo' umjesto 'policija'). Na istom je sastanku Markotić

⁷⁸ Uz Damića naveden je kao jedan od glavnih članova JRZ u Slavonskom Brodu. Bivše građanske stranke na kotaru Slavonski Brod, HDA, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske. Služba državne sigurnosti (RSUP SRH SDS), 01.40, str. 114.

⁷⁹ Franjo Predmerski, banski vijećnik i član JRZ. Kao banski vijećnik nije se isticao zalaganjem da se poboljšaju prilike u Slavonskom Brodu. Na redovnom zasjedanju Banskog vijeća u ožujku 1939. većina se vijećnika borila da njihov kraj dobije prometnice, kanale, škole, poticaje za gospodarstvo, a Predmerski je uz postavljanje pitanja investicija u škole, zatražio još jedino novce za sokolanu (tada Jugoslavenskog sokola) i točnu isplatu umirovljenih državnih službenika. Zapisnik sjednice Banskog vijeća, 8.3.1939., HDA, Bansko vijeće Savske banovine, 1328/39.

⁸⁰ Pismo F. Markotića i F. Marinića, 20.12.1939., Banovina Hrvatska. Kabinet bana, 6921/39, uloženo u: HDA, BH PUB, br. 3547/39.

⁸¹ *Brodsko riječ*, 1/1939., 11 (30.12.1939.), 2-3.

Mahinovo ponašanje objasnio štetnim utjecajem «protuhrvatskog» gradskog senatora Ručevića.⁸²

Na ozbiljne prigovore vodećih ljudi HSS-a ban je brzo reagirao i početkom 1940. postavio za novog povjerenika Franju Marinića (namještenika Prve hrvatske štedionice i tajnika gradske organizacije HSS-a). Mahin je izgleda otišao naglo, oprostio se preko novina zaželjevši svima «Sretan ostanak!». ⁸³ Marinić je već 16.1.1940. predsjedao sjednicom savjetodavnog odbora na kojoj se raspravljalo o tekućim gradskim poslovima. ⁸⁴ U gradskom je poglavarstvu 25.1.1940. održan sastanak gradske organizacije HSS-a na kojem je izabran novi savjetodavni odbor. U njemu su od tada bili: F. Markotić, Antun Geršić (brijač, u ime obrtnika), Vatroslav Uidl (trgovac), Đuro Opić (gostioničar), Vatroslav Deanović (činovnik, u ime privatnih namještenika), V. Vrkljan (liječnik), J. Gunčević (ravnatelj gimnazije), Zvonko Berković (geometar), Milan Gmaz (predstavnik radnika). U savjetodavni su odbor ipak ušli predstavnici pojedinih staleža, ali gledalo se i njihove veze s HSS-om. Dogovoreno je da će u buduće imati sjednice svakog četvrtka, a za početak su trebali proučiti gradski proračun. ⁸⁵ Iz kasnijih povremenih napisa u *Hrvatskom listu* jasno je da je odbor vršio ulogu poglavarstva u razdoblju u kojem se očekivao raspis izbora i mogućnost da se konačno gradska uprava bira u gradu, a da ju ne imenuje nadređeno upravno tijelo. Raspravljali su i donosili zaključke iz svih područja gospodarskog i socijalnog života, a povjerenik Marinić ih je odobravao čineći ih pravovaljanima.

Prva je kriza prebrođena, ali situacija se ipak nije smirila. Još 5.1.1940. trinaest članova HGZ upalo je i demoliralo prostorije Jugorasa (vodio ih je opet zapovjednik Š. Blažević). Svi napadači bili su inače dodijeljeni gradskoj policiji za ispomoć. Preko ovog se ispada više nije moglo prijeći tako lako i počinitelji su uhićeni. ⁸⁶ Nakon toga je ban donio odluku da pripadnici Građanske zaštite (njih 20) više ne mogu pomagati niti u noćnoj smjeni i da policijske poslove od tada smije vršiti samo policija. ⁸⁷ Napad je bio temom na godišnjoj skupštini gradske organizacije HSS-a (21.1.1940.). Tada već bivši zapovjednik HGZ Blažević govorio je o incidentu u «Jugorasu» i dalje stojeći na stajalištu da je druga strana pružila povoda (jer su «odavde uvijek izazivali»), ali je priznao da je to bio «akt nedisciplinane». ⁸⁸ Stara HGZ je u međuvremenu raspuštena, jer «nije bila dovoljno

⁸² Izvješće predstojnika gradskog redarstva Bertolovića, 22.1.1940., HDA, BH ODZ, 4451/40 (Grupa VI, inv. br. 1038).

⁸³ *Brodski riječ*, 2/1940., 13 (13.1.1940.), 3; *Brodski riječ*, 2/1940., 14 (20.1.1940.), 3.

⁸⁴ *Hrvatski list*, 21/1940., 18 (19.1.1940.), 7.

⁸⁵ *Hrvatski list*, 21/1940., 27 (28.1.1940.), 21.

⁸⁶ Tjedno izvješće zapovjedniku IV. armijske oblasti od 13.2.1940., DASB, Zbika presslika, svitak 3, str. 23.

⁸⁷ *Brodski riječ*, 2/1940., 12 (6.1.1940.), 3.

⁸⁸ Izvješće predstojnika gradskog redarstva Bertolovića, 22.1.1940., HDA, BH ODZ, 4451/40.

disciplinirana» i ustrojena je nova, na čije je čelo došao umirovljeni žandarmerijski kapetan Zvonimir Pelc.⁸⁹

Kriza unutar HSS-a

Sukobi unutar HSS-a koji su počeli izbijati odmah iza sporazuma i jačali kako se produbljivala kriza i približavao rat već su spominjani u literaturi. Tumačeni su redovno ideološkim razlozima, a socijalistička ih je historiografija, ne bez zloradosti, gledala kao na slabljenje HSS-a i njegovo skretanje u desno, a s druge je strane veličala njegovu lijevu struju (u kojoj su rado vidjeli komuniste).⁹⁰ Ideološka razmimoilaženja zaista ne možemo previdjeti, ali u stvarnom su životu ljudi imali i druge motive, ne samo čista politička uvjerenja. Čini se vrlo trezvenom opaska vojnog izvjestitelja, koji je također opazio da je HSS uspješno objedinjavao u hrvatskom seljačkom pokretu različite grupacije tako dugo dok su bili u oporbi. Kada je vanjski pritisak prestao i osvojena je barem djelomična vlast, pojavio se i novi problem – tko će ju sve obnašati. I tada su započeli sukobi i razilaženje HSS-a i desnice (dodali su da se to odnosi uglavnom na gradove i posebice je primjetno među inteligencijom). HSS je pokušao isključiti sve ekstreme iz važnih dužnosti i mnogi su uvidjeli da im se «neće obistiniti želja za dobrim položajima, pa postaju (često puta preko noći) od najvatrenijih pristalica dr. Mačeka, ljudi u protivničkom taboru». Zaključili su da je jasno «da nisu po sredi neki ideološki momenti» nego osobni interesi.⁹¹

HSS se nije prvi put našao u situaciji da ima unutarnje sukobe. Dapače, oni su im bili stalnom pratnjom. Disidenti, koji su iz raznih razloga prelazili političkim protivnicima (ili se povlačili) i stalni preustroji organizacija HSS-a na svim razinama bili su svakodnevnica političke borbe i vodstvo nije bilo nenaviklo održavati svoj smjer i pod tim pritiscima. Služilo se uvijek istim načinom – nakon pokušaja razgovora, ako ništa nije urodilo plodom, dolazilo je do smjene s dužnosti, a u krajnjem slučaju i do isključivanja iz stranke. Ali, ako je ikako bilo moguće, pokušavali su naći kompromis i očuvati jedinstvo ne samo stanke, nego i pokreta.

Na žalost, budući da stranački arhiv nije sačuvan, a u novinama nisu objavljivali vijesti te vrste (jasno da su u javnosti željeli sačuvati dojam nepomućenog jedinstva i snage), ponekad je gotovo nemoguće razumjeti što se stvarno događalo i zašto su se odlučili na neke poteze. Slavonski Brod je jedan od takvih slučajeva, ali nipošto usamljen. Istovremeno su sličnu krizu i smjene proživljavali nedaleki Bjelovar i još bliže Đakovo.⁹²

⁸⁹ «Glavna skupština HSS u Brodu», *Posavska Hrvatska*, 2/1940., 3 (3.2.1940.), 3.

⁹⁰ D. Jović, M. Konjević, *Radnički pokret*, 318.

⁹¹ Mjesečno izvješće IV. armijske oblasti za studeni 1939., DASB, Zbika preslika, svitak 7, str. 14-15.

⁹² *Seljački dom*, 27/1939., 50 (7.12.1939.), 6; «Nova organizacija HSS u Djakovu», *Hrvatski dnevnik*, 5/1940., 1450 (16.5.1940.), 5.

Složen položaj HSS-a u Slavonskom Brodu možemo naslutiti već i iz toga što nisu imali vlastite novine. Oba brodska glasila koja su izlazila 1939. pripadala su suprotstavljenim političkim ideologijama, a niti jedno nije pratilo središnju politiku HSS-a. *Posavska Hrvatska* počela je na svojim stranicama više spominjati Antu Starčevića nego Mačeka, a *Brodska riječ* je skrenula osjetno u lijevo (iako su se ograđivali od marksizma) i povremeno davala dojam da je glasilo srpske Samostalne demokratske stranke.⁹³ U to se vrijeme pojačava i rad komunističke organizacije te pristaša dr. Ante Pavelića.⁹⁴

Uvod u sukob koji je kulminirao 1940. otvoren je u studenom 1939.⁹⁵ Tada je Vjekoslav Smoljan «radi neslaganja» istupio iz mjesnog odbora HSS-a, naglašavajući da ostaje vjeran ideologiji braće Radić i Mačeka.⁹⁶ Svoj je postupak obrazložio kao protest protiv pretjeranog (hrvatskog) nacionalizma i oštro se založio da treba normalizirati odnose sa Srbima, ali u njegovom se slučaju opravdano može vjerovati da su razlozi bili nastojanje da se oslabi HSS, a navodno neslaganje sa Srbima bilo je samo izgovor za stvaranje unutarstranačkih trzavica.⁹⁷

U studenom i prosincu 1939. *Brodska riječ* je u dva navrata objavila napade na Markotića, nakon što se on ogradio od njihovih komentara. Naveli su da se okružio ljudima koji nisu pravi radićevci, da u Slavonskom Brodu Radić nije bio nikada potpuno prihvaćen, da je uvijek bilo frankovaca, mađarona, klerikalaca i dr., a na kraju ono najvažnije - da sada ti drugi žele vodeća mjesta, a nisu iskreni HSS-ovci (što ljudi u *Brodskoj riječi* jesu, dodajući da nemaju nikakvih političkih ambicija). Spomenuli su i izbacivanje nekih članova iz stranke (misleći na V. Smoljana) i kolektivnu ostavku gradske organizacije HSS-a u prosincu 1939., kako bi prikazali HSS što slabijim, a Markotića krivim za prikrivanje problema.⁹⁸ (U to se vrijeme, u studenom 1939. Adolf Dujmić povukao iz uredništva *Brodске riječi* radi «zaposlenosti», a odgovorni je urednik postao Prosper Petrić.) Potaknuta otvorenim razilaženjem i međusobnim prozivanjem Markotića i *Brodске riječi*, u prosincu

⁹³ Stjepan Blažanović, «Stoljeće broskog novinstva», *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu*, 469; Hrvoje Čapo, Đorđe Mihovilović, «O preobrazbi lista *Posavska Hrvatska* u glasilo ustaškog režima», *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 34-35-36/2001.-2004., 185-204.

⁹⁴ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.* (u tisku); M. Konjević, «Komunistički pokret u Slavonskom Brodu 1935-1941», *Zbornik. Historijski institut Slavonije i Baranje*, 17/1980., 1, 145, 149, 152, 167; Isti, «Komunistički pokret u Slavonskom Brodu 1935-1941», *Zbornik. Historijski institut Slavonije i Baranje*, 18/1981., 1, 47-49, 60-61.

⁹⁵ M. Konjević, «Uzroci raspuštanja mjesne i kotarske organizacije HSS-a u Slav. Brodu 1940. god.», *Zbornik 9*, (*Zbornik, časopis Historijskog instituta Slavonije*), 1972., 209-262.

⁹⁶ *Brodska riječ*, 1/1939., 4 (11.11.1939.), 2.

⁹⁷ V. Smoljan, «Hrvatski razbor; Mjesto odgovora», *Brodska riječ*, 1/1939., 5 (18.11.1939.), 1. Prema kasnijim sjećanjima bio je komunist «van Partije». D. Jović, M. Konjević, *Radnički pokret*, 361.

⁹⁸ *Brodska riječ*, 1/1939., 6 (25.11.1939.), 1; «Rat s vjetrenjačama», *Brodska riječ*, 1/1939., 10 (25.12.1939.), 4-5 (!), zapravo 2-3.

1939. je i *Posavska Hrvatska* osjetila potrebu dati izjavu da ni ona nije niči-je stranačko glasilo.⁹⁹

Sukobi su se proširili i na selu, a novine su u njima nalazile i ideološke razloge. Tako je sve desnija *Posavska Hrvatska* izvijestila da su u Donjim Andrijevcima seljaci «drugovi» poskidali suseljanima «križarima» «šalufe» i bacili ih u Savu uz poklike Staljinu.¹⁰⁰ HSS je pokušao povratiti jedinstvo u kotaru preustrojem svojih organizacija. Početkom prosinca 1939. održan je sastanak kotarskog odbora HSS-a (3.12.1939.) na kojem su bile zastupljene 84 (po *Hrvatskom listu* 82) od 92 mjesne organizacije. Prethodilo mu je višekratno odlaženje Mate Dumendžića, A. Kovačevića, V. Smoljana i A. Dujmića u Zagreb tajniku HSS-a Krnjeviću, koje je najavljivalo da ovo neće biti uobičajeni mjesečni sastanak s tekućim poslovima na dnevnom redu. Na sastanak je došao i Slavko Findrik iz Zagreba, a stari je kotarski odbor dao ostavke (A. Kovačević, Franjo Leović iz Donje Bebrine i Andrija Beletić iz Podcrkavlja, a Markotić nije htio). Izabran je novi u sastavu: predsjednik Franjo Kvaternik iz Bučja, potpredsjednik Antun Jovičić iz Svilaja, tajnik opet Markotić i blagajnik Ivan Kovačević iz Gornjih Andrijevac. Odlučeno je obaviti preustroj i nekih mjesnih organizacija, a odmah su raspuštene organizacije u Starom Topolju («radi nediscipline») i Bickom Selu (predsjednik je bio G. Mataić, kotarski povjerenik Gospodarske sloge). Spomenuli su i problem dviju struja u gradskom HSS-u (nastojali su ih pomiriti) te krizu, koja je počela ostavkom V. Smoljana i nastavila se raspuštanjem cijelog odbora. (*Posavska Hrvatska* ocijenila je da kampanju vode «krajni ljevičari».)¹⁰¹ U siječnju 1940. obavljen je preustroj mjesnih organizacija HSS-a u Oriovcu (predsjednik Ivan Erpačić) i Garčinu (Valentin Klajić).¹⁰²

Krajem 1939. godine cijeli je odbor gradske organizacije HSS-a na čelu s Markotićem dao ostavku radi preustroja (12.12.1939.). Očekivalo se da će novi odbor stvoriti i nove organizacije po pojedinim gradskim četvrtima.¹⁰³ Novi odbor gradske organizacije HSS-a trebao je biti izabran na godišnjoj skupštini 21.1.1940. Odbor je izabran, ali uz svađu, rascjep i otvaranje višemjesečne krize stranke.

3. Zaključak

Nakon dobivenih izbora u prosincu 1938. i izbora odvjetnika Filipa Markotića za narodnog zastupnika, HSS je započeo otvoreniju borbu protiv gradskog poglavarstva u Slavonskom Brodu. Njega su od 1935. držali imenovani (ne izabrani) zastupnici predvođeni Emanuelom Kovačićem, a svi su

⁹⁹ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 20 (9.12.1939.), 3.

¹⁰⁰ *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 18 (11.11.1939.), 3.

¹⁰¹ *Seljački dom*, 27/1939., 50 (7.12.1939.), 7; *Brodsko riječ*, 1/1939., 8 (9.12.1939.), 2; *Posavska Hrvatska*, 1/1939., 20 (9.12.1939.), 3; *Hrvatski list*, 20/1939., 360 (6.12.1939.), 7.

¹⁰² *Brodsko riječ*, 2/1940., 14 (20.1.1940.), 3.

¹⁰³ «Reorganizacija HSS u Slav. Brodu», *Hrvatski dnevnik*, 4/1939., 1301 (13.12.1939.), 5.

bili članovi vladajuće JRZ. Iako se činilo da će kampanja uspjeti, posebice jer je poglavarstvo padom Stojadinovićeve vlade izgubilo dotadašnju podršku, stari su vijećnici ostali na dužnosti sve do uspostave Banovine Hrvatske (26.8.1939.). Tek kada su neke ovlasti prenesene na Banovinu, došlo je do promjena u državnim institucijama u gradu (poglavarstvu, kotaru, redarstvu, školama i željeznici), a na mjesta osoba koje su podržavale srpske režime, postavljani su oni za koje se držalo da će biti lojalni Banovini, a većinom su bili Hrvati. U promjenama je bilo dosta nesnalaženja pa dolazi do razilaženja između Markotića i privremenog banovinskog povjerenika za Slavonski Brod Ivana Mahina i načelnika redarstva Ljubičića. Obojica su smijenjeni, ali su u broskom HSS-u počeli izbijati ozbiljniji unutrašnji problemi, koji su obilježili cijelu iduću 1940. godinu.

Summary

SLAVONSKI BROD AND THE FOUNDATION OF BANOVINA OF CROATIA IN 1939

This paper outlines the events in the year 1939 which was a watershed in the history of Slavonski Brod. The year started with increased tension between the Croatian Peasant Party (HSS), which had won the elections in December 1938 and the City Hall, which was dominated by the party's political opponents from the Yugoslav Radical Community (JRZ). Following the foundation of Banovina of Croatia, there finally came to changes in the structure of the city administration, but also to the first serious conflicts within the heterogenous Croatian peasant movement headed by the Croatian Peasant Party.

After the electoral victory of December 1938 and the appointment of lawyer Filip Markotić as people's representative, HSS staged a more open fight against the city hall in Slavonski Brod. Since 1935 the City Hall was dominated by the designated (not elected) members headed by Emanuel Kovačić, who were all members of the ruling JRZ. Although it seemed that the campaign would succeed, especially since after the collapse of Stojadinović's government the city hall lost the support it had enjoyed, the old guard, i.e. old city hall members retained their positions until the foundation of Banovina of Croatia (on 26. 8.1939). Only after some authorities had been conferred on the Banovina of Croatia, could there come to changes in some state institutions in the city (city hall, county, police forces, schools and railway). The positions held by persons who had been supportive of the Serbian regime, were then filled by those people who were expected to be loyal to Banovina, and who were mostly Croats. During these changes there had been a lot of initial confusion and disorientation, which resulted in a breach between Markotić and the temporary commissioner of Banovina of Croatia for Slavonski Brod Ivan Mahin and the chief of police force, Ljubičić. Both were removed from office, but within the Slavonski Brod branch of HSS there came to serious internal problems, which marked the entire 1940.

(prijevod sažetka: Gabrijela Buljan)

Key words: Croatian Peasant Party (HSS), Banovina of Croatia, Croatian Peasant Protection